

למקומות היישוב היהודי בירושלים בתקופה הערבית

מאט י. ברסלבסקי

אחד ממכתבי הגניזה, משנות 1024—1029, שנשלחו מירושלים למצרים, מזכיר את "כת הרבניים אשר בשער הכהן שכנים"¹). השם "שער הכהן" אינו נזכר בשום מקור מקורוטינו העתיקים², זולתי בשחש"ר ב' ט, המציין, כי "שער הכהן ושער חלדה לא הרבה לעולם, עד שיחדש הקב"ה": והוא מוסכם, בוודאי, על השער, שבו "כהן גדול השורף את הפרה, ופירה וכל מסעקה יוצאים להר המשחה" (מדות פ"א, ג'), ככלומר לשער המזרחי של הר הבית³. בתקופה הערבית שימש "שער הכהן" מקום תפלה נבחר ומקודש ביותר על היהודי ירושלים: הגאון בן-זמאיר, מראשית המאה הי' אחר ספה"ג, חוזר ומודיע בагורתויה, השלוחות ללבב: "ותפלילותינו עלייכם תדרוה בהר הזיתים, מול היכל ה' ועל שער הכהן"⁴, וכן "בחזרתנו אל ארצנו (א")י) תיבינו שבתוכם ובירכנו אתכם בהר הזיתים. מול היכל ה' ובשער הכהן"⁵. היהודי ירושלים הוסיף להתפלל לפני השער הזה בוודאי גם במהלך הי"א. על כך תרמו הפסיקה: "אولي ישמע ה' אלהיך מעל בית מקדשו ועל שער ביתו ויקח מעליינו המחללה"⁶. קרבענים כן התפללו לפני שער הכהן גם הקרים, אלא שהם מכנים אותו בשם "שער הקדים". סהל בן מצליה, במחצית השנייה מהמאה הי', פונה, בהקדמתו

(1) ראה J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimids* II, p. 197.

(2) השווה "מתנות כהונה" לשחש"ר ב', ט.

(3) ראה G. Dalman, *Jerusalem und sein Gelaende*, 1930, S. 255; וכן סבור גם הפרופ' ש. קלין (במכתב פרטי). אגב, דברי שחש"ר על שער הכהן, שלא הרבה לעולם אינם הולמים את הדעות הארכיאולוגיות, האומרות, כי השער חרב, תוכנן ונבנה מחדש. אם גם יש להזכיר בשער כמה חלקיים, שיש ליחסם לו מגנו של הרוס, הרי השער הנוכחי בכללו הוא מן התקופה הביזנטית. השווה (دلמן, שם, שם). יתרון דברי שחש"ר נאמרו לאחר בניינו האחרון של השער והוא נציגיר בעוני מחבר המדרש, או בני זמנו, כאילו לא חרב מעולם.

(4) מאן I, ע' 63.

(5) Sa'adyana, 1903, p. 22.

(6) מאן II, ע' 118.

ל"ספר המצוות", אל אחיו בגולה וקורא אליהם: "עליכם אחינו לבוא ולעמדו על שעריו, ולעלות על הר הזיתים נגד שער הקדשים"⁷. הבטוא "כת הרבנים אשר בשער הכהן שכנים" הנ"ל מעורר, איפוא, תשומת לב והוא מהיבב את השאלה, אם יתכן לבקש בקרבת השער הזה את אחד מקומות מושבותיהם של היהודי ירושלים בתקופה הערבית.

מציאות שכונה יהודית "בשער הכהן" ממש, היינו על המדרון הצר וה תלול, שלרגלי החומה המורחת של הר הבית, בוודאי שלא תחכן. מדברי הkowski סלמן בן ירוחם, שהוא קרוב לזמנו של הגאון בן-מאיר, אנו למדים, כי אף התפללה עצמה, שהיתה נערצת לפני שער הכהן, לא נתנה להבצע תמיד בלי הפרעות ועלבונות: בפירושו לאיכה א', יג, "היתה ירושלים לנדה", מספר סב"י, כי העربים עשו את שער המזרחה לבית צואה⁸; וספק הוא, אם יכולם היה העربים לקרב אל השער ולזהמו, אילו השתרעו בתים יהודים בסמוך לו ממש. הkowski טהיל בן מצליה קובל, בהקדמתו ל"ספר המצוות" הנ"ל, על "מטות המתים (הערבים), המובאים אל המקום, אשר עמד שם ארון האלוהים ואחריו כן יוצאים לקברם סביבות המקדש"⁹. והוא נותן מקום לשער, כי המדרון אשר מתחת החומה המורחת של הר הבית, שמש לעربים בית קברות, כאשר ישמש להם עד היום זהה. מאידך גיסא קשה לקבל את דברי מכתב הגניזה הנ"ל כמליצה גרידיה, כי לגביו ישוב היהודי בתחום של ירושלים ובמערב הר הבית בלבד לא יתכן הבטוא "בשער הכהן שכנים". علينا לברר, איפוא, אם יכול היה רבעם הרבנים, או לפחות אחת משכונותיהם, להמציא מול החומה המורחת של הר הבית, או בקרבתה.

לפי מכתבה של עדת ירושלים, מימי הנשיא והגאון ר' דניאל בן עזירה, שנערך — כעשרים שנה אחרי מכתב הגניזה הנדוון — אל תפוצות הגולה, היה הר הזיתים, בחלוקת לפחות, קניינם של היהודי ירושלים¹⁰. כן נודע הר הזיתים למקום תפלה, כינויים, עצרות ועליה לרגל, ממש כל התקופה הערבית. בעלות ובכינויים אלה (בהם השתתפו גם היהודי הארץ הסמכות) בעיקר בחג הושענא רביה, היו ראשי ישיבת אי"ז וחכמיה דורשים לפני העם, מכרזים על

(7) ראה ש. פוזננסקי, ירושלים של לונדון, כרך י', ע' 98; א. הרכבי, מאוסף נדחים, 13 פpn, "המלחין", 1879, ע' 642.

(8) פוזננסקי, שם, ע' 95.

(9) הרכבי, שם, ע' 640.

(10) השווה "זקנו הר הזיתים, אשר עמדה השכינה עליו", המummer ג', ע' 23. על שיוכות המכתב לזמן של ר' דניאל בן עזירה ראה מאן I, עמ' 164.

מועדיו השנה החדשה, מקבצים תרומות לטובת קהילת ירושלים, ממניהם "חברים" לסנהדרין הגדולה, שע"י הישיבה, מנדים ומחרים את פורעי החוק ופורך עול המשמעת למרכו ולציבור הרבני, לרבות את כת הקראים¹¹). כך נין יהודי ירושלים וכמקרים תפלה וכינוסים מוכבדים כ"כ, א"א לו להר הזיתים, שלא נבנו עליו בנינים צבוריים וגם בנינים פרטיים, שצינוו והבליטו את בעלותם של היהודים עלייו; ולא, מן הנמנע הוא, כי השתרעה אפילו שכונה יהודית בשטח ההר הקני. אישור להנחתה הוו יש למזויא בפסקה אחרת של אותו מכתב, מימי ר' דניאל בן עזריה הנ"ל, האומרת: "ומודיעים אנו לכם, הכת העלובה, אשר נוכה המקדש יושבת" וככ"ז¹²). הבטווא "נווכח המקדש" דומה לבתואים "מול היכל ה'", "נגד מקדש ה'", המצוים במכתבי הגאון בן-מאיר ובמכתבים, הנערכים מירושלים גם במאה ה"א¹³; וכן לבטווא "נגד שער הקדים". אשר בהקדמתו של סהיל בן מצילה הנ"ל, וכשם שהבטואים האלה נאמרו כולם לגבי התפלה בהר הזיתים, מול הר הבית, כן יכול היה הבטווא "נווכח המקדש יושבת" להיות מכוון לשכונה היהודית, בהר הזיתים, מול החומה המורחת של הר הבית. הבטווא "נווכח המקדש" הולם, עכ"פ, את הר הזיתים יותר מאשר כל שכונה אחרת במערב הר הבית ובחוץ תוכה של ירושלים העיר עצמה. שני הבתואים "בשער הכהן שוכנים" ו"נווכח המקדש יושבת", שהם בני תקופה וזמן אחד, יש בהם, איפוא, כדי להוכיח ולאשר את הנחתנו על מציאות שכונה יהודית בהר הזיתים ומול החומה המורחת של הר הבית.

על מציאות שכונה יהודית בהר הזיתים, או לרגlin, יש להזכיר גם מרובע הקראים, שהשתרע אף הוא מחוץ לעיר ולרגלי הר הזיתים. כידוע כינו הרבניים את הקראים בכינוי הגנאי "כת הצלע" או "הצולעה". הכינוי נגזר מן השם "צלע האלף", יהושע י"ח, כ"ה. שהיה מקובל בפי יהודי ירושלים, בתקופה הערבית, לגבי מקום יישיבתם של הקראים¹⁴). לפי החزو"ו ואבכה מול קבר זכריה בן יהודע, אשר קברו בצלע האלף נודע", לפיטן הרבני¹⁵) מבורך בן נתן, שח

(11) דוגמאות ראה שם, שם II, ע' 219-216 וספריו pp. 315-316.

(12) המערם ג', 21.

(13) השווה, למשל, "ותהייה לעני ישראל יש ומשען בחסוך הנאהה... כדי שנכפל ברכותיך מול היכל ה'" (מן II, ע' 180), או "ונחותם שמך ושם אבותינו בספר הזכרונות לזכור אוטם על הר הזיתים, נגד מקדש ה'", בברכות ותפלות" (שם, שם II, ע' 191).

(14) שם, שם I, ע' 275.

(15) פוזננסקי, שם, ע' 96. שמו המלא של הפיטן היה מבורך בן נתן בן ניסן הלוי

לכל המאוחר בסוף המאה ה-16¹⁶), וכן לפני עזותו של הראוי יפת בן עלי, מסוף המאה ה-17, האומר, כי כבר זכריה היה מצוי בזמןו ב"רובע המזרחיים"¹⁷ (חارة المشارقة), הרי השתרע רובע הראויים לאורך שפטו המזרחת של נחל קדרון ובמקומם הכפר העברי הנוכחי סילואן, או "כפר השלווח"¹⁸. מайдין גיסא מרימות פיסקא אחת בדבריו אותו איש ריבם האלמוני של הראויים, שנתפרסמו ב-*VIII pp. 345 foll. JQR*¹⁹ ע"י שטר, על קרבתן של השכונות, הרבנית והראית, או על ישיבתן זו לעומת זאת זו: "קנא קנאתי לקדושת עדתי — אומר איש הריב האלמוני — ובافي עלתה חמתה, על הצלעה, היושבת מתרפקת לעומתני ומלין תפזר על חמי אומתי" וכיו' ²⁰), אם נקבל את הבטוא "היושבת מתרפקת לעומתיה" פשטו כמשמעותו, הרי שהשכונה הראית לא רק שהיתה יושבת "לעומת" השכונה הרבנית, כי אם גם "מתרפקת" עליה; וההגדרה תהא הולמת את הנחתנו על אחת משכונות הרבניים מחוץ לעיר, אם נאמר, כי הרובע הראוי, שהשתרע במקומות "כפר השלווח", היה סמוך לרובע הרבני, שהשתרע בהר הזיתים או לרגליים, מצפון לכביר זכריה ומול החומה המזרחית של הר הבית. אמן, הביטוא "היושבת מתרפקת לעומתיה" נתן להتبאר גם כך, שחלק מן היישוב הרבני שכן, בימי איש ריבם של הראויים ב"ציוון", היינו במקומות "עיר דוד", או ב"הר ציון".

(16) פוזנןסקי, שם, סבור, כי הפיטן חי במאה ה-17, אולם מכיוון שהחרוו מובא כבר אצל סלמון בן ירוחם, שהיה בראשית המאה ה-17, הרי שמדובר בין נתן חי, לכל המאוחר, בסוף המאה ה-17.

(17) מאן I, ע' 275. "המזרחיים", משום שברובם היו הראויים מארצות פרס ובבל.

(18) ב מגילת תענית, הוצאה נויבאוואר (ראה "סדר החכמים וקורות הימים", חרגן ג', A. D. Neubauer, *Medieval Jewish Chronicles II*, Oxford, 1895, p. 5 היפסקה "הוא דכתיב וילכו דוד את מזרות ציון היה עיר דוד", באה העריה מאוחרת, וזה הוא מקום הראויין עכשיו". Mann, *Texts and Studies' II*, p. 4, n. 2 מביע סברה, שבזמן מאוחר יותר, כנראה את צלע עם עיר דוד, או הראוי, ברם, המלה "קראיין", בהערה המשולבת במגילת תענית, אינה ודתית. בכתב יד אחר כתוב, תחת "קראיין", "גליין" (ראה נויבאוואר, שם, הערכה 8), ויש שקראו כאן גם "בני סקרא". شيء הגראיות האלה הולידו סברות מסווגות. ראה- H. Lichtenstein, *Die Fastenrolle, Eine Untersuchung zur juedisch-hellenistischen Geschichte*, Cincinnati, 1931—2, Off-print from Hebrew Union College Annual, Volume VIII—IX, p. 287.

(19) על גילגוליו הפרושים למקור הזה, עד שהוכחה, כי נכתב בידי איש ריב לראויים, ראה: Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine I*, p. 274.

(20) שם, שם.

במובנו המאוחר והרחיב, בדרום ירושלים, ואילו כת הקראים ב"כפר השלו"ה לעומתו על אפשרות זו עוד נשוב לדבר להלן.

ראוייה לתשומת לב היא העובדה, כי השם "צָלֵעַ הַאלֹּף", אשר הוליד בפי הרבניים, את כינויו הגנאי "כת הצלע" או "הצולעה", משולב בכל זאת בפייטיהם של פיטנים מוקדמים: מלבד החוויה של הפיטן מבורך בן נתן הנ"ל, יש לציין את החוויה "בציוון תכוון חופינו, בצלע תair אפינו", המופיע בקטעי *Die Masorethen* הקרובות, אשר פרסם י. ר宾ן בספרו של פאול קאהלה *des Westens* (21). לפי קאהלה חי פיטן זה (כפי שהוכח אח"כ, היה שמו סופ' המאה הט', כי הנקוד האי, שבו מנוסחות הקרובות האלה, משמש לו מעין סוף המאה הט... לדעתו של קאהלה נוצר הנקוד הטברנייס בסוף המאה הח' ושולל עד סוף המאה הט' זמנו של הפיטן חייב להיות — לכל המאוחר — לפני, או במשך, המאה הזאת) (22). על כך יש להוסיף, כי אילו היה מצוי בימי הפיטן חזותה ישב קראי ב"צלע האלוף", בוודאי שלא היה חווית החוויה "בצלע תair אפינו"! אשר לחרוו עצמו, הרי ניתן הוא להשתמע לשתי פנים: א) השם "צָלֵעַ" הוא רק שם נרדף ל"צִיּוֹן" והפיטן מתכוון, בשני השמות גם יחד, לירושלים בכלל, כי צלע "האלוף" נזכרת בספר יהושע לפני "והיבוסי היא ירושלים" ויש שהתנו"כ היה חסר בכלל את הר' של "והיבוסי" (23), עד כי יפתח בון עלי, למשל, היה סביר, כי "צִיּוֹן" ו"צָלֵעַ האלוף" הם שמות נרדפים (24). ב) השם "צָלֵעַ" הוא שם מקום בפני עצמו, כבר בימי הפיטן חזותה, היינו שם אותו מקום, שבו נתגבעש, במשך הזמן, רובע הקראים הנ"ל. משתי פנים אלה

(21) ראה חלק העברי של הספר, ע' ד.

(22) י. אל בוגן גילה בין הפיטנים, המזכירים באספיו הגנויות שבקמברידג', אוצר *Taylor Schechter Collection*.

מזה, בו בזמנם, את חתימת השם חזותה גם בקרובות, שהופיעו י. ר宾ן בספרו של פ. קאהלה ראה: ציונים, לנזכרנו של י. נ. שמוחוני זיל, הוצאת שטיבל, ברלין, תרפ"ט, ע' 82 וע' 83, הערכה 1.

(23) קרוביותו קרובות בתבניתן לקרובות יני, יומם נכונה הדעת, שנייה חי לא יאוחר מן המחדית השניה של המאה הוי, הרי לפניו פיטנים מן המאה ה"ח". ראה פ. קאהלה, ע' 86.

(24) שם, שם.

(25) על הו"ז שב"זהיבוסי", החסירה בכתביו רבים, ראה S. Munk, *Notice sur l'abbé Abou'l-Walid Merwan ibn Djanah, Paris, 1851*, p. 15.

נראות יותר פנים ב', כי השם "צָלֵעַ הַאלֹף"²⁷ היה מקובל כבר בידי הפיטן מבורך בן נתן ובודאי קדם גם לזמןנו. פנים אלה נונטו גם מקום להשערת כי לפניו ענייני הפיטן רחפו שני מוקמות ישוב יהודים "צִיּוֹן" ו"צָלֵעַ הַאלֹף", שקדמו לישובים הקראיים (ראה להלן) ולשני המוקמות האלה גם יחד הוא מתכוון כאמור: "בְּצִיּוֹן תָּכוֹן חֶופְּנִינוּ, בְּצָלֵעַ תָּair אֲפִינָוּ!"

בחירת "כפר השלווח", לשם יצירת הרובע הקראי המאוחר, יכולה הייתה להיות נובעת, כמובן, מתוך רצון של התבדרות מעלה הרבניים, אך עם זאת יתכן, כי הענינים הראשונים, שעלו בסוף המאה הח' (27), ובעקבותיהם גם הקראיים, שעלו במחצית הראשונה של המאה הט' (28), בחרו להתיישב, לכתיללה, בקרבת הרבניים, או בסמוך להם, כי הפירודים והניגודים בין שתי הכתות, הענין והרבנית בעיקר, לא היו עדין גדולים וחדרפים ביותר. רק משך הממחזית השנייה של המאה הט' ובראשית המאה הי', ימי תגבורת יד הקראיים על הרבניים ומעשי איבתם כלפי אחיהם אלה (29), יכול היה להתגבש הרובע הקראי, שדחק את את השכנים הרבניים מתוכו. כינוי הגנאי "כת הצלעה", או "הצלעה" טרם הוכחה שהיא מקובל לפני המאה הי' (30), ויתכן, איפוא, כי רבע הקראיים נתגבש רק במאה הי', לאחר שייצאו היישוב הרבני, שהיה קיים בו בידי הפיטן חזותא, ואולי גם בידי הפיטן מבורך בן נתן. דוגמא לדחיקת כת אחת את משניה מתוך רבע משותף וקנית הכת האחת את בתיה של הכת העוזבת ופורשת ממנו, יש להביא מדברי ימי ישוב המאוחר של חברון: "בשנת שי' קנה, למשל, הרב מלכיאל אשכנזי, מיסד היישוב היהודי החדש בחברון, את חלק הקראיים שבচazar היהודים לצמיתות" (31).

דחיקת הקראיים את הרבניים מ"צָלֵעַ הַאלֹף", בתקופת פריחתם ועלילית כוחם בירושלים, אינה בלתי אפשרית; אך אם גם נותר על ההשערה הזאת, הדורשת הוכחות מפורשות, علينا להציגם. לפחות, בהנחהנו הנ"ל, כי הקראיים בחרו להתיישב, מלכילה, ב"צָלֵעַ הַאלֹף", משומם קרבתה לשכונה של רבניים בהר הזיתים (אולי גם ב"צִיּוֹן"), וכי שכונה רבענית זאת, מול החומה המזרחית של הר הבית, הייתה קיימת עוד בראשית המאה הי', לדברי מכתב הגניזה, הנקוב בראש מאמרנו.

(27) שם, שם, ע' 59–60.

(28) ראה II, p. 4.

(29) Mann, *The Jews in Egypt and Palestine* I, pp. 62-3.

(30) כינוי זה בא רק במאה הי' א. זמנו של איש הריב לקרים הניל אין מבורר עדין.

(31) ראה י. ז. הורביז, א"י ושכנותיה, ע' 251.